

A vallás eredete és kezdetleges alakjai.

— Lang András elmélete. —

A vallás eredetének kérdése nem azonos kezdetének kérdésével, mert az előbbi annak megfejtéséről szól, hogy miből és minő processussal származik a vallás egyénenként újra meg újra; az utóbbi pedig azt akarja föltárni: miként jelentkezett a vallás az emberiség történetében s melyik volt első, primitív alakja?

„*A vallás eredete*“ az embernek a benne levő végtelenről való, kezdetben még öntudatlan érzetében rejlik, — mondja helyesen Tiele¹⁾ — vagyis azon érzetben, hogy az ember a végtelennek részese.“ A végtelenről való ez öntudatlan érzet, mint arravalóság, a természeti jelenségek behatása folytán a gondolkodás és képzelő tehetség működésével (hit-)képzetté, majd meghatározott (vallásos) érzületté változik, mely mint akarat elhatározás szavakban és cselekvényekben nyilvánul. E pszichológiai folyamattal külső nyilvánulássá lesz a vallás s mint tüne ményt lehet és kell azt vizsgálnunk.

De e vizsgálódásunk *a vallás kezdetei* körül a primitív emberiség lelki élete ősrendetegének útvésztojébe vezet bennünket, melyben nincs biztos ösvény, hanem csakis nehezen föl ismerhető nyomok, s ezeknek — a comparatív mythologia és nyelvtudomány, az ethnographia és lélektan tanulságainak — fölkeresése, egybevetése s helyes értelmezése segélyével állapíthatjuk meg hozzávetőlegesen, hogy melyek lehetnek a vallás kezdetleges alakjai.

M. Müller egy hosszú, munkás életen át folytatott philológiai és mythológiai kutatások alapján rendületlen meggyőződéssel hirdette, hogy az emberiség primitív vallása a természeti jelenségekről, mint az élő, mozgó, hatalmas valóságokról való

¹⁾ Prot. Szemle, 1899. évf. 423. l. Tiele fölolvásának ismertetését dr. Antal Gézától.

hitben s az ezek iránt nyilvánult tiszteletben állhatott (természeti vallás). *A. Reville* pedig az idői elsőséget az u. n. naturalizmusnak, vagyis a meglelkesített természet tiszteletének nyújtja a vallásformák közt, a melyből mihamar kifejlődött a szó helyes értelmében vett animizmus, majd később az ősök lelkeiben való hit. Az anthropológiai iskola hívei ellenben, kivéve az új iskolát alapított *A. Langot*, egyértelműleg azt vallják, hogy a lelkekről, szellemekről való képzetek nyújtják a vallás alapját és legrégebbi alakját, a melyet ennél fogva animizmusnak vagy spiritizmusnak hívhatunk. *Tylor* ez iskolának a megalapítója, kinek „Primitive Culture“ cz. munkájában megállapított irányelvében haladtak tovább követői s ezek legjelesebbje, a nemrég elhunyt világhírű filozófus, *Herbert Spencer* is, a ki azonban nemcsak az elnevezésben („lélekelmélet“ az ő technikus terminusa) hanem abban is önálló, hogy az istenekben való hitet határozottan az elhunyt ősök lelkeinek tiszteletéből származtatja s e tételét a totem-intézmény tényeinek fölhasználásával is támogatja.

A vallástörténések doyenjének általánosan elfogadott animistikus theoriája ellen azonban nemrég erős támadást intézett egyik nagy tudású tanítványa — *Andrew Lang*. Hiányos és hibás — úgy mond — ez az elmélet s ennél fogva pótlásra és helyesbítésre szorul, úgy annyira, hogy „a vallástudomány egész theoriáját okvetlen revideálni kell.“ E revisiót el is végzi „*The Making of Religion*“ cz. nagy elmével megírt könyvében¹⁾, melyet ismertetni és bírálni fogunk e cikkelyünkben.

Lang szóban levő munkája két egymással lazán összefüggő vallástudományi kérdést tárgyalván, a mű nem is annyira két önálló részre, mint szinte két külön könyvre válik szét. Az elsőben (I—VIII. fejezet) a *Tylor*-féle elmélet fogyatékoságát kimutatván, új theoriát állít föl azt igazolandó, hogy a félvad ember elmélete a lélek felől alapulhatott, részben legalább, olyan tapasztalatokon, a melyek ez idő szerint nem illeszthetők be az univetsumról való tisztán materialisticus rendszerbe.“ *Tylor* ugyanis azt tanítja, hogy a mennyire tudásunk ér, az animizmus az élettani problémáknak e két csoportján jöhetett létre: 1) Mi teszi a különbséget az élő- és a holttest között; mi okozza az ébrenlételet, az alvást, a trance-t, a betegséget és halált? 2) „Mik azok az emberi alakok, a melyek megjelennek álmódás és vízió közben?“¹⁾ . . . S e kérdések fölötti elmélkedéssel megállapíthatta a primitív emberiség, hogy (α) az embernek van „élete“, mely őt elhagyja ideiglenesen alvás közben s véglegesen a halálban; (β) az embernek van „phantom“-ja, mely más egyének

¹⁾ Első kiadása 1898-ban jelent meg Longmans, Green & Co. czégnél — London — 12 s. árban, a második u. o. 1900-ban, ára 5 s. Mi a II. kiadást használjuk e dolgozatban.

²⁾ Prim. Cult. I. 428.

előtt is megjelen vizióik s aluvások közben. Majd e két információt egymással kombinálva, eljutott a conclusióhoz, hogy van megjelenő avagy hazajáró lélek. A midőn aztán létrejött az ősi elmélkedők tudatában ennek a test halála után is élni képes öntudatos, hatalmas s önállóan létező léleknek a hypothesisa, úgy hiszi Tylor: nem volt bajos rájuk nézve a vallás egyéb részeit is kifejleszteni. „Egy holt embernek hatalmas lelke mind nagyobb meg nagyobb hatalmúvá lehetett, mígnem igazi tulajdonosa rég feledésbe merülvén, — a lélek istenné lett.“ (51. l.) „Végezetre az eltérő processusok eredményeképp ezen istenek egyike fővalósággá lőn, majd úgy tekintették, mint egyetlen egy istent.“ S szintén ilyen uton a testi halál után is élő lélek eszméjéből emelkedett az ős emberiség a halhatatlanság fogalmára. „Ennélfogva az isten- és a lélekeszme félreértett tapasztalások fölött való régi téves okoskodásnak az eredménye“ mondja Lang. (1. l.) „Ha pedig a vallás, a mint azt manapság közönségesen fölfogják, a tévedések, fallaciák és illúziók sorozatának legvégső evolutionárius alakja; ha már csirájában tévedés s jelen formája e tévedés folytonos, de lényegtelen javítgatásának eredménye csupán: akkor igen könnyen vonható az a következtetés, hogy a vallás nem igazi (untrue), hogy hypothesisének nincs valóságos megfelelője“ (46. l.) Ámde ezt a teljesen negatív conclusiót nem vonja ki Lang a praemissából. Herbert Spencerrel egyetértőleg azt vallja, hogy volt valamelyes csirája az igazságnak a primitiv concepcióban, de míg az evolutionista bölcs szerint az igazság ez: „a tudalomban nyilvánuló hatalom csupán más állapotalakja a tudalomfölöttien nyilvánuló hatalomnak“; addig Láng az igazságot és okot ép ama tüneményben akarja megtalálni, a melyből eredt a lélekelmélet és spiritualismus.

Jól tudja ugyan, hogy minő fogadtatásra talál, a ki egész komolysággal meri állítani, hogy van valami a szellemekről való hitben és spiritualismusban. De azért a spiritisztaság gyanujától félve nem akar elődeinek hibájába esni, a kik — mint pl. Tylor ügyet sem vetettek arra, hogy a félígvad és a modern művelt társaságokban egyaránt előforduló u. n. „supranormális“ jelenségek tapasztalati tények-e vagy sem (46 l.) Mert ha realisak e jelenségek, ha p. o. a supranormális ismeretszerzést illetőleg a trance-ben van vera causa, valódi processus, bármily ritkán is: akkor Tybur elmélete módosításra szorul, a félvad ember okoskodásának karaktere még inkább hihetővé lesz a félvadra s oly biztos alapon nyukszik, hogy szinte nem is képzelnők (62. l.) S e föltevést szerző nem csupán jogosultnak tartja, hanem régebbi és jelenkori, félvad, féligművelt és a civilizáció magas fokán álló népek köréből vett számos incidenssel igazolni is kívánja. Igaz ugyan, hogy az emberi lélek ezen „x régiójában.“ való vizsgálódásaiért reá zúdul a vád, hogy eljárása tudomány-ellenes, de ő nem új, hanem az antropologisták gyakorolta módszert

követ s az u. n. exotikus példákat csakis illusztráció gyanánt hozván föl, — csupán a megfigyelés és kísérletezés valódi tényeire támaszkodva igyekszik e supranormális tünemények létrejövetelének törvényeit megállapítani. Hogyan lenne hát tudomány ellenes arra törekednünk, hogy fölfedezzük s pontosan megállapítsuk a jelenségek e sajátságos osztályát szabályozó eddig még nem igen ismert törvényt, — avagy föltenni, hogy annyi nem is sejtett fizikai erő felfedezését megért korunkban ne lehetnének még eddig ki nem ismert, vagy legalább rendszeresen nem tanulmányozott szellemi képességeink?!

S hogy tényleg vannak u. n. supranormális jelenségek, sikerülten igazolja Lang „A távoli kapuk kinyitása“ cz. fejezetben. A mit mi clairvoyance-nak, távolba látásnak nevezünk, úgymond, az a zuluknál, költői kifejezéssel — „a távoli kapuk kinyitása“. S az isziyezi (dissociatio) állapotában bár ébren van, mégis lát a zulu olyan dolgokat, aminőket nem láthatna, ha nem volna a nasziyesi (extasis) állapotában (66. l.) Igazán, a felhozott esetek oly meglepőek, szinte megdöbentőek, hogy eszünkbe juttatják Hegel szavait: „az intuitív lélek átlépi az idő és tér conditioit, — lát távoli, régmúlt és jövendő dolgokat!..“ Ám ezek csak illusztráció gyanánt; bizonyítékul a ma is élő, művelt s tanult egyének körében szerzett tapasztalatoknak „biztos adataira“ támaszkodik Lang s a már említettük fejezetben a hallucinatio-szerű víziókat tárgyalja a más úton nem történhetett s a véletlenséget kizáró esetek megfejtéséhez szolgáltatván hiteles információkat. „E nyilván nem normalis uton szerzett ismeretre nézve“ két incidenst hoz föl szerző a jelenkorból. Egyik a tudományos laboratoriumból van véve s a híres párizsi orvos-professor, Richet „absolute biztos a felől (75. l.) hogy nem a normalis uton jutott az értesüléshez az illető. A másik esetben „egy a clairvoyance-t illetőleg teljesen kétkedő egyén őszintén megvallá, hogy az én clairvoyansomnak minden részletre nézve teljesen igaza volt“ s e fölött a skeptikus szereplő „egészen elálmélkodott“ (77. l.) Talán fölösleges is mondanunk, hogy ily nagy jelentőségű tény megállapításához a nem rendes uton szerzett értesülésnek egy-két példája nem elégséges, s Lang csupán csak kettőt tud felhozni, melyeket a telepathia által próbál megfejtteni. „Mert ha a gondolati közlés tény, akkor — úgymond — a nyilvánvaló clairvoyans csakis egy távollevő egyén elméjében olvashat“. (78. l.)

Ezután (az V. f.-ben) a kristályvíziókról, vagyis hallucináció közben a vitzükérn, üveggömbök felületén stb. látott képekről szól, a modern tapasztalatból olyan tényeket hozván föl, „melyeknek hitelességére nézve mi (t. i. Lang) a magunk személyében nem táplálunk kételyeket“ (82. l.). Készek vagyunk elfogadni biztosíték gyanánt ezt a jóhiszemű egyéni meggyőződést, annyiaval is inkább, mert tudjuk a „nem mystikus író“ dr. Parishtól,

hogy a visiók a valósággal egyezőleg mutathatnak, a mint hogy „mutatnak is föl a szemléelőre nézve absolute ismeretlen egyéneket és helyeket, sőt még az összes jelenlévőknek is tárhatnak föl ismeretlen részleteket;“ sajnáljuk azonban, hogy maga Lang sem tartja adequatnak a telepathiát talán mert sok esetben csak „vaktában“ látszik működni s „nem mindig felel meg a gondolkodás tudatos gyakorlásának“ (102. l.) az összes efféle tények megfejtésére, vagy saját szavaival élve: „jelenleg nem látok plausibilisebb explanatiót mint a telepatiát, habár nem vagyok képes precise megérteni, az adott esetek nehányát miként kell kimagyaráznunk“ (103. l.).

Az eddig vizsgáltuk supranormalis esetek elégségeseknek látszanak arra, hogy segítségökkel a félig vad ember elméjében létrejőjön vagy legalább is megerősödjék a testtől külön vált léleknek hite. Szükséges azonban, kitzűzött célunkhoz képest, vizsgálnunk ama phaenomenonokat is, a melyek rávezették a félvad elmékedőt arra, hogy nem egyedüli tulajdonosa az önállóan létező léleknek, hanem mások is bírnak azzal. Figyelemre méltó itt, hogy a legalsóbb műveltségű néptörzsek is határozottan megkülömböztették az álomtüneményeket az ébrenléti hallucinációktól. S ebből folyólag nekünk is különbséget kell tennünk a nép babonásságából született hazajáró lelkek közt, melyek ha légiesek, páraszerűek is, de mindig tér-foglalók, és a hallucinációk között. Ha pl. ébrenléti hallucináció közben a hallucináló egy megholt egyént lát, akkor „ennek a megholtnak alakja nem tértelfoglaló lélek, hanem tisztán hallucináció.“ Bizonyos is, hogy fordulhatnak elő ilyen látások, úgy szintén: e hallucinációk esetei egy időbe eshetnek a látott egyén halálával avagy egyéb crisisével. Kérdés most már, vajjon az élv idegzetű és elméjű emberek körében tapasztalható ilyes hallucinációk coincidentalis esetei nem számosabbak-e, hogysem csupán a véletlennek tulajdoníthatnók őket? Mert „ha ez be lenne igazolva, akkor — mondja Lang — oki nexus, a causa és effectus viszonya tűnnék ki a hallucináció és a vele coincidens válság között. S ez az összefüggés a crisisben levő egyén elméje vagy agya valamely nem ismert működésének a hallucináló személyre való actiójából lenne ideiglenesen kimagyarázható“ (107.).

E coincidentál telepathikus jelenségek igazolására felhossa Lang a pszichikai jelenségeket kutató Társulat kiadványaiban foglalt adatokat, a melyek szerint circa 1500 esetből 28 megközelítőleg valónak bizonyult 12 óra lefolyásán belől. De ez az aránylag csekély $\frac{0}{1}$ is a világ minden részéből van összegyűjtve kellő ellenőrzés s a mellékjelenségek megfigyelése nélkül, úgy annyira, hogy ezek igen keveset bizonyítanak, vagy mint e census egyik bírálója mondja: „ezen esetekben a bizonyíték aligha elégitene ki egy juryt“. ¹⁾ S szép példája Lang

¹⁾ Edinburgh Review (406. sz.). „Modern Spiritualism“, p. 321.

elfogulatlanságának, midőn maga is bevallja, hogy e census „nem szolgáltat a tudomány által elfogadható affirmatív conclusiót,“ „jobb értesülésekre van szükségünk, documentumszerű bizonyítékokat kívánunk.“ De azért ő „más alapokon eléggé jól meggyőződött a telepathia lehetőségéről, sőt kész is elhinni, hogy az hoz létre coincidentalis hallucinatiokat“, (124. l.) ideiglenesen elfogadva egyik elmének egy másikra távolból való ismeretlen természetű befolyása lehetőségét, mely behatás hallucinatóvá változhatik át (110. l.). Figyelmeztet azonban bennünket arra, hogy ha a tudomány kielégítő bizonyítékkal fogadná is el a S. Ps. R. kiadványai által nyújtott adatokat: ezek csakis az élő ember phantasmáit állapítanak meg; de *a lelkek, vagyis e testben immár nem élő elme által telepathia útján létrehozott hallucinatóókra nézve nem szolgálhatnak bizonyítékkal.* Ám „ha ez utóbbi is annyi argumentummal volna támogatva, mint az élőknek s haldoklóknak coincidentalis hallucinatóói, — ez végtelenül nagy jelentőségű lenne. De ez nem oly számos“ (129. l.). S arra nézve, vajjon a „holtakat representáló hallucinatóók mutatják-e jeleit annak, hogy az elköltözöttek részéről való valamiféle actio által okozottak?“ — „keveset mondhat“ Lang (107. l.). „Az ördögösség“ cz. alatt tárgyalja e kérdést, de a dr. Nevius által Chinából fölhozott esetekre maga is azt vallja, hogy az ő tényeire nézve értéktelenek (135. l.). Az egyetlen modern példát, a hirhedt spiritiszta médium, Mrs. Piper „nem normális uton szerzett értesületeit“ illetőleg pedig nem szegődik az „erős meggyőződésű több tudós“ hívő sorába, azt tartván, hogy „a kiket én életökben tiszteltem, nem állanak szolgálatában Piperné asszony révületbe merülő organismusának“ (141. l.). A chinai, maori, zulu és vörösbőrű indián példából meg „affirmatív conclusió nem vonható“ (146. l.). Ennélfogva Lang nem erősítgeti, avagy nem hoz föl bizonyítékot ama sejtelem támogatására, hogy a „lelkek“ testben immár nem tartózkodó elmék hatásának telepathikusán létrejött hallucinatóói. Hanem őszintén hisz egy élő agynak vagy elmének egy távoli másikra való actiójában, úgy hogy ekként szereshető értesülés nem az ismert érzék-csatornák útján, sőt talán hallucinatio is jöhet létre. De még a mérsékelt fölfogást is, félős, — mondja szerző — hogy megtámadják és elvetik *a priori* — Hume D. és a tudomány nevében, mint lehetetlent, képtelent s vizsgálódásra sem méltót. Ámde a Hume-ra támaszkodók önmagával ellenmondásba jövő vezért követnek s Lang igyekszik is kimutatni, hogy az edinburgi spektikusnak a csudák elleni híres argumentuma „csalódások szövevénye, a melyet kezdő logikusoknak elemi gyakorlatul megszügyenítéskép lehetne föladni.“ (16. l.).

Nem Hume, hanem Lang könyvét bírálván, ki kell jelentenünk, hogy az ő „elemi gyakorlata a logikában“ szintén nem üti meg a mértéket. Mert, hogy az Edinburgh. Review névtelen

kritikusának okoskodását kövessük¹⁾, azt állítani, hogy a csudák megsértései a természeti törvényeknek és így — ilyen megsértések előfordulása ki levén zárva — a szó helyes értelmében nincs csuda: ez lehet correct avagy incorrect állítás. Ámde erre azzal válaszolni, hogy a mely események nem megsértései a természeti törvényeknek, azok meg is történnek, — ez nem logikus. Pedig Lang valósággal így tesz, midőn állítja, hogy „azok (a supranormalis esetek) a természet valamely eddig ki nem ismert operatiójából származhatnak,“ minő „pl. az auto suggestio“ (25. l.). Ha így van: akkor Hume véleménye szerint nem csudák, illetve nem érdemlik meg ezt a nevet. Ha pedig az a véleményünk, hogy tudományosan meg nem fejthetők, — mire való panaszkodni, hogy a tudomány nem vállalkozik megfejtésökre? Nos, csakis egyetlen egy „supranormalis“ dologra, a a telepathiára szorítkozunk, melyre nézve Lang kezességet vállal: egyik elmének a másakra távolról való actiója a priori sem többnek, sem kevesebbnek nem képzelhető, mint az anyag egy részecskéjének távolról egy másakra történő hatásának. Ezt kell *kétségbevonulhatlanul* beigazolni! . . Sajnos azonban ez sincs tudományos experimentálással bebizonyítva, hanem tanult, megbízható egyének jóhiszemű subjectív meggyőződésén alapul. Ám ép „a tudomány emberei tudják, milyen csalókák az érzékek, utolsó dolog lenne hát egy általuk nem támogatott bizonyosságra alapítaniok egy új elméletet“. (Edinburg Review, 406. szám, 321. l.)

De ha nincs is tudományos biztossággal bebizonyítva, a szónak *legalis* értelmében mégis igazolt, hogy a telepathia és clairvoyance valóban léteznek s tényleg hoznak is létre coincidentális hallucinációkat és valóságos viziókat; valamint az is jól megálló hypothesis, hogy a telepathia stb. jelenségei a hypnotismus és a subliminalis én segélyével fejtendők meg s nincsen bennök semmi ördögösség (Ed. Rev. 406. sz. 322. l.). Csupán a tekintetben kételkedünk, vajjon e tünemények képezik-e a valóság primitív képzetében az igazságnak ama csiráját, amely nélkül nem fejlődhetett volna az jó gyümölcsöt termő fáva? . . . E kérdésre egy szellemes hasonlattal felel Lang. Az északi indiánok tapasztalatból rájöttek arra, hogy az őzbundából ütögetés által éjjel szikrákat lehet kicsalni. A mikor aztan aurora borealist láttak, *öz*-nek nevezték azt, úgy okoskodván, „hogy sok őz a légkörben élván, összedörgölődik egymással s egyik a másikból szikrákat csal ki“ (4. l.). Ime, mondja Lang, formailag téves ugyan az indiánoknak ez az okoskodása, mégis e furcsa következtetés útján eljutottak amaz igazságnak a csirájához. hogy az északi fényt a légköri villamosság okozza. Ép így lehet téves a féligvad embernek a lélekről mint áttetsző phantomról,

¹⁾ 386. szám. 318. s 319. lapok.

vagy a test és ruházat hasonmásáról, térelfogalása- s ide-oda bolyongása felöli képzete, de mégis — hogy úgymondjuk: — „lehet valamelyes villamosság abban az őzben!“ (5. l.) Mert az az ok, a melyből folyólag a félvadember a testben immár nem élő lelkeket ilyennek képzelte, — valamely telepathikus egyénnek telepathia utján szerzett értesülése volt. S e conclusiót, hogy t. i. a telepathikus személynek elméje vándorolt, a Zulu nép köréből vett találó mondással úgy nevezi Láng, hogy az illető előtt feltárult a távolság kapuja! . . .

A mennyiben ezek a szellemek ruhástól jelennek meg, — ha a hallucinatio szülőttei: ez ép úgy van, ahogy lennie kell. Im egy másik paránya az igazságnak. De vajjon e parányok együttvéve is elegendők-e szerző nagy argumentumának megerősítésére? Azaz, ha a telepathia valóban létező dolog, következik-e ebből, hogy *ennélfogva* a lélek halhatatlan? Vagy, ha hiszünk a lélek halhatatlanságában, szükségkép hinnünk kell-e azt is, hogy *azért halhatatlan, mert telepathikus?* . . . A már említettük két anonymus bíráló okoskodását követve, tegyük föl, hogy találnánk két egyént, a kik közül egyik a másik által nagy távolságról diktáltakat annyira pontosan és megbízhatólag fölfogni s közölni tudná, mint a hogy telegrafice nyerünk értesülést, — akkor bizonyos lenne előttünk, hogy az elme távolból is képes hatni az elmére, miként már bizonyos az, hogy az anyagrészecskék a távolból is vonzzák egymást. De egész határozottsággal állíthatjuk, hogy nincs a régieken kívül más „új argumentumunk a lélek halhatatlanságának igazolására“ (Ed. Rev., 386. sz., 320. l.) illetve az utóbbi 50 év folyamán nem jutott napfényre egy *morzsáigi* tudományos bizonyíték sem az egyén personalitásának sron tuli contrinuitása mellett“. (Ed. Red., 406. sz. 329. l.)

Am ha Lang csupán azt állította vala, hogy testben élő lelkeken hallucinatioék támadhatnak, testben immár nem lakozó lelkeknek rájuk való actiója folytán, akkor a vademberi lélek-theoriában ott lenne az az igazság, hogy az elköltözött lelkek érintkeznek a testben élő lelkekkel. De Lang nem megy ennyire elméletében, mert — úgymond — nincs erre nézve elég bizonyíték s a meglevők is alkalmasak más megfejtésre is. Méltányoljuk e tartózkodó álláspontot, de nekünk ő vele szemben nincs reservátánk a dologban, — úgy szintén egy másikban sem: *tekintet nélkül a telepathiára, nyilván valljuk a lélek halhatatlanságában való hitet!* De különben is a vallástörténésznek nem szükséges a maga céljaira mohón kutatni, vajjon a hallucinációk, melyekről általánosan elismert, hogy nagy szerepök volt a vademberi lélek-theoria kialakulásában, — telepathikusak voltak-e vagy sem? S ha épen nem lettek volna is azok, az emberi szív talál e theoriában olyas valamit, a mi nem szorult a telepathia támogatására. Egy szóval míg Láng azt véli, hogy a divatos antropológiai elméletet ezzel a telepathikus folttal

használható állapotba hozhatja, addig mi úgy gondolkozunk : egy bizonyos célra így is jó, a hogy van, egy másikra meg semmiféle toldogatással se lesz alkalmassá. A lélek mivoltát illető különféle speculatiok eredetének s kifejlődésének megfejtésére t. i. teljesen kielégítő. Ellenben azt állítani, hogy az immortalitás hite a lélekről való képzetekből jött létre, épen olyan, mintha valaki a mellett kardoskodnék, hogy az én fennmaradásának tudatát az álom és révület félreértett tüneményeiből téves következtetéssel vonta ki az emberiség. Az antropologista föltételezi az én megmaradásának tudatát már akkor, midőn a vadembert az álmában látottak fölött elmélkedni tapasztalja. S az én romolhatatlanságában való ez a (concret avagy inconcret) hit teszi képpé a vadembert arra, hogy hallucinatioit megfejtse s azokat lelkekül ismerje föl. Mert hogy halottnak tudjuk magunkat elképzelni, — ez nem könnyű dolog. A primitiv emberiség is megpróbálta beleképzelni magát a halál öntudatlan s érzéketlen állapotába, — de nem sikerült, mit az is igazal, hogy a vad néptörzsek általában a halált egészen természetellenes állapotnak tartják. S bizonyára nem azért, mert voltak léleklátásaik ; s esetleg a kinek soh'se voltak hallucinatioi, az is kudarczot vallana e kísérlettel. Más szóval, — a személyes énünk romolhatatlanságába való hitet föltételezi az antrop. lélekelmélet és ennél fogva nem szükség azt az individuális én reálításában való hitből kimagyarázni akarni. S e föltevést jogosultnak igazolják a lélektani újabb vizsgálódások eredményei is. Edv. Caivd pl. kétségtelenül kimutatta, hogy az emberi szellemben a végtelennék eszméje megelőzte a véges eszméjét. Benne van az emberben a végtelen az előtt is, mielőtt ez tudatára jönne s a nélkül, hogy ezt meg is ismerné. A végtelenség (ezen) eszméje azonban sem észrevétel, sem utángondolás útján nem nyerhető, habár a lelki észrevételekben támaszt talál is és az utángondolásnak tárgya lesz is. A gyermeki embernek a véges, mihelyt azt észreveszi, csudálatkeltőnek, természetellenesnek tűnik föl. Épen úgy, mint a paradicsomi történet szerzője a Genesisben, mind azon meggyőződésből indul ki, hogy az ember természet-től fogva halhatatlan, s hogy nem a halhatatlanságot kell bizonyítani, de a halált kell megmagyarázni!¹⁾

Könyve második részében — melyről maga megvallja, hogy lazán függ össze az elsővel, („Világos, hogy két tételünk nem függ egyik a másiktól. Az első tarthatják fantasticusnak vagy valószerűtlennek . . . ; de azért a másiknak erőssége, más jellemű bizonyítékokból származván, semmikép sem fog ebből folyólag meggyengülni“ — 2. l.) — Lang igazolandó azt az állítását, hogy az isteneszme eredetére vonatkozó Tylor féle lélek-

¹⁾ Prot, Szemle, 1899. évf. 422. l.

theória hibás, — erősségeket hoz föl bizonyításul a mellett, hogy „az isteneszmét legrégebbi ismert alakjában nem logikailag szükségképeni a szellem ideájából származottnak tekinteni“, vagyis az istenfogalomnak nem szükségkép kellett álmok és „lelkek„ fölötti reflectiókból erednie“ (2. 1.).

Tylornak ebben az alapjában elhibázott elméletében, mondja Lang: „nem látjuk a fáktól az erdőt!“ . . . E theória szerint ugyanis, midőn az emberek eljutottak — a már korábban kifejtettük processussal — a testtől külön — s tovább élő lélekben való hithez: a lélek vagy szellem iránt félelmet vagy ragaszkodást tanúsíthattak ahhoz képest, hogy szerették vagy gyűlölték-e életében azt az elhunyt törzsfőnököt, a kinek hazajáró lelkéül képzeltek a szellemalakot. S úgy az egyik, mint a másik esetben étel-, ital- s egyéb ajándékokkal kedveskedtek annak, és egyszersmind a jóra avagy rosra nagyobb hatalommal bírónak gondoltak *egy lelket* az élőknel. Ilyen formán lassanként az ajándék áldozattá, a félelem vagy ragaszkodás érzülete cultuscselekvénynyé, s a lélek istenné változott át . . . További speculatióival a természeti erőket kezdé isteníteni a primitív emberiség, azt hívén, hogy az ősök lelkei ezekben költöztek s ezekben működnek; majd a társadalmi szerkezet fejlődéséből vont következtetéssel s esetleg az ég, nap stb. feletti reflexióval létrejöhett az ős elmékben a gondolat, hogy az istenek társaságában is van egy feljebbvaló; mígnem végre — már előbb feledésbe merülvén a hivek közt az a tudat, hogy a fő- vagy valamely más isten eredetileg egyik ősnek lelke volt — e fővalóság absorbeálta a többi istenalakokat s ekként megtörtént a polytheismusról az egyisten hívésre emelkedés. S a művelődéssel lépést tartván a morális fejlődés: a tisztultabb erkölcsi felfogás tisztítólag hatott az istenfogalomra is, úgy annyira, hogy végül a legcivilizálatlanabb vad népeknek, vérszomjas és alacsony jellemű istenei a monotheistáknak erkölcsi tisztaságú s jóindulatú szerető istenévé finomultak, a ki nem a vérnek, hanem a töredelmes szívnek áldozatában gyönyörködik. E szinte általános elfogadott vallástörténeti theóriával ellentétben teljes határozottsággal állítja Lang, hogy az isteneszme nem szükségkép a lélek képzetéből fejlődhetett ki, hanem létezhetett már korábban, sem mint a lélek-doctrina létrejött; de sőt azt „igazolni fogjuk. — úgymond, — hogy ilyen morális, valóban mindentudó isteneket ismerünk a legalacsonyabb műveltségű vadnépek, a busmanok, fuegiánok, ausztráliai törzsek körében is“. (163. l.). S e végből példákat hozván föl Lang a vallástörténelem régebbi és legújabb kutatásaiból, kétségbevonhatlanul bebizonyítja, hogy tényleg ma is vannak igen civilizálatlan népeknek „nagy istenei“, vadtörzseknek fővalóságai s az amerikai benszülötteknek „teremtő“ istenei. (X., XII.—XIV. fejezetek).

Ezek közül néhányat, mint nem eredetit, félrevet az Ed.

Review kritikusa.¹⁾ A feketelábú indiánok Napi-járól, „a ki teremtett férfit és nőt a földnek porából, de az asszonynak balgatagsága rájuk hozta a halált“ . . . s „minden megértette az ő szavát, valamit csak teremtett: a madarak, a vadállatok és az emberek“ (238. l.): úgy szintén a pawne törzs Tivawa (a szellem-anya) nevű istenéről, ki egy régebben élt gonosz nemzetséget, a mely nem ismeré őt, özönvízzel pusztított el (234. l.) azt véli, hogy kölcsönöztek, illetve „keresztyén misszionáriusok terjesztette őszövetségi ideáknak merő visszhangjai“ (324. l.) — bár ezt az állítást, merjük mondani, bajos lenne bebizonyítania! . . . Ép így nem fogadják el „teljesen hiteles bizonyítékok“ gyanánt némely vallástörténészek az inka műveltség két (vagy talán csak egy) istenalakját: Mirakokhát és Pakhakamak-ot (239—247. l.) melyek közül az utóbbit Tylor csak az előbb nevezett „czim“-éül tekinti; továbbá a busmanok főistenét, Kagn-t (193. l.), a Bank-szigetlakók Oat nevű fővalóságát (197—199. l.) s az incorporealis Vui-kat, „a kikben semmi sincs az emberi élethez hasonló“ (198. l.); a Zuluk Unkulunkulu-ját, a Fidzsi-szigeti lakosok Noengei és Tui Loga (az ég Ura) nevű isteneit (248—249. l.): mint a melyekről bizonytalan, — a Lang féle elmélettel össze nem egyeztethető avagy másként is magyarázható nézetek is vannak közforgalomban. E kétséges avagy nem őseredeti, hanem „contaminált“ istenalakok közé sorozza még ezeken kívül az Ed. Rev. kritikusa Pulugát, az audamán-szigeti benszülöttek istenét (195. l. s másutt is), Tylor pedig kölcsönöztnak mondja az északamerikai indián Ahone-t (231—233. l.) — mint általában azokat a fővalóságokat — a menyinyiben megérdemlik e nevet, — melyre hivatkozik bizonyítékok gyanánt Lang. Tylor elmélete hibás, — illetve a saját theoriája helyes voltának igazolására nézve.

A Making of Religion megjelenése óta eltelt több mint 5 év azonban mindinkább beigazolni látszik azt, hogy az u. n. kölcsönzési elmélettel nem sikerül kimagyarázni a Lang felhozta tényeket. Pl. Tylor újabb felolvasásaival sem tudta az igazság mérlegét e dologban a maga javára billenteni, sőt ezek daczára általánossá kezd lenni a meggyőződés, hogy Lang példái őseredetik, rájuk épített hypothesis teljesen jogosult s a legszigorúbb bírálatot is jól kiálló föltevés. A kölcsönzés ellen, illetve Lang javára tesznek tanúságot pl. Howitt, Miss Hingsley, újabban S. B. Ellis,²⁾ sőt egy meglepő példával Dr. Bennett is, a ki a kongói kannibal fangok vallásáról ezeket írja: „Ez embereknek van némi ideájuk egy istenről, egy felsőbb valóságról, az ő atyjokról („Tata“), a ki „csinált minden létezőt“. Ez az Anyambi

¹⁾ 386. sz., 324. l.

²⁾ Ed. Rev. 398. ss. 353. l. „Manapság a bizonyságok Lang javára s a kölcsönzési theoria ellen szólnak,“ mondja egy névtelen bíráló.

nevű „atya“ felette áll a fangok többi istenének, mert „a mennyben él,“ s hívei azt tartják róla, hogy „indifferens a férfiak, nők s gyermekek szükségei és szenvedései iránt, — ennél fogva nem áldoznak előtte s nem imádkoznak hozzá, hanem az elhunyt szülők lelkeit imádják, a kik inkább megközelíthetők“ (XIX). S ugyancsak ilyenszerű hitet talált Kingsley is a német nyugat-afrikai kannibálok közt arról az egy istenről, a ki megalkotta a világot és azóta nincs rá gondja, s a kit ennél fogva nem is hív segítségül a bantá-néger. Mely tények újabb igazolásául látszanak Wartz ama conclusiójának, hogy „számos szerecsentörzs, amelyekről még nem sikerült bizonyítani s bajos is következtetnünk műveltebb népeknek rájuk történt hatását, — hitképzetei megtestesítésében sokkal előbbre áll, mint csaknem minden más vad néptörzs, úgy annyira, hogy ha nem mondhatjuk is őket monotheistáknak, de azt hihetjük felőlük, hogy az egyistenhívés határán állanak.“ („Anthropologie“, II. 167.)

Lang azonban újabb adatokat is sorol föl e „fővalóságok“ létezésére nézve és pedig az ausztráliai bennszülöttek köréből. Délkeleti Ausztráliában e „legfőbb szellem“ neve Darumulun, kitől, mint a törzsszabályok és szokások szerzőjétől „rettegnek, hogy szigorúan megbünteti az ezek elleni kihágásokat.“ „Az égből vigyáz az ifjakra, gyors büntetni betegséggel vagy halállal a (moralis és rituális) parancsai ellen vétőket.“ „Neve szentebb mintsem másként, mint susogva szabad lenne kimondani.“ . . . De a Mysteriumokban kimondják igazi nevét, egyébkor „Mester“ vagy „Atya“, ép úgy, mint a hogy' mi mondjuk: „Úr“ és „Atya“ (178. 179. ll.). Bundzsilnak ellenben a csillagokban van lakása s hívei éjjel a csillagokra mutatva így oktatják gyermekeiket: „Nem sokára emberré leszel; lásd Bundzsil odafönt s az is lát téged és minden cselekedetedet itt alant“. Palmer említi az észak- ausztráliai (isteni sanctio alatt álló) mysteriumokról, hogy erkölcsi kötelezettségeket kívánnak, tiltják a házasságtörést, a magános nő védtelenségének kihasználását s a czivakodásokat. A legenyeknek „némelyik öreg olyan nyájas, atyai s szivreható tanácsot ad, hogy sokszor az ifjú ellágyulván, könnyekre fakad“. (179. l.) A kurnai törzs főistene, Mungan-ngaur is „elhagyta a földet s felemelkedett az égbe, a hol most is tartózkodik“. ¹⁾ „Hallhatatlan, mennyben lakó, atyja vagy inkább nagyatyja s nem teremője a karnai törzsnek“ a parancsai ezek: 1) „Hallgass az öregekre s engedelmeskedj nekik; 2) Osszd meg mindenedet, a mid csak van, barátaiddal; 3) Élj jó békességben barátaiddal; 4) Ne közlekedj leányokkal vagy házas nőkkel; 5) Tartsd meg a bűjtöket, míg csak azok alól a vének föl nem oldoznak“. (181. l.) Általában ezek az ausztráliai nagy istenek gyűlölik a bűnt, kiábrázolásuk rendszerint főbenjáró vétek, az ajándékokat nem kedvelik, hanem parancsaik megtartását követelik áldozat gya-

¹⁾ Howatt, „D. Anthropol. Inst.“ 1855. p. 313.

nánt. Hiveiktől „önzetlenséget“ kívánnak s a kapzsiság elhagyását, mint a hogy az afrikai jaók közt is az önzőre „nem beavattott“ a gyöngéd kifejezés, s szinte különös hallani ezen ausztráliai félvadak felől: „Legyen kevés vagy sok a mihez jutnak, mindegyik megkapja abból a maga részét: a fiatal és fejletlen, az öreg és gyöngé, a kik nem tudnak járni épen úgy, mint az erős, egészséges.“ (176. l.)

E tényekből elég biztosan megállapítható, hogy a műveltség legalsó fokán álló vad néptörzsek némelyikének oly tisztult fogalma van az istenség felől, hogy hitnézetök az általánosan elfogadott anthrop. theória elveivel merő ellentétben áll, sőt az eddigi összes elméleteket a vallás kezdeteiről halomra dönti. Ennélfogva e különös és nagyjelentőségű tények megfejthetése végett Lang a vallásos hit evolúcióját rekonstruálván, egy új theória vázát alkotja meg. „Mihelyt az ember eljutott — úgy mond — a (mindenség) tárgyai „alkotott voltának“ ideájához, ebből következtethetett ama dolgoknak „Alkotó“-járá, a melyeket ő maga nem készített és nem készíthetett. S ezt a nem ismert Alkotót úgy képzelhette, mint „egy nagyobbserű nem-természeti embert“ (magnified non — natural man); a mely fogalom adva levén, a primitív emberiség erősnek, hatalmasnak gondolhatta, majd a társadalmi élet fejlődésével fölrüházhatta e „magnified non-natural man-t“, a ki oly hasznos dolgokat alkotott, az atyaság, jóság és gyermekei erkölcsi életére fölügyelés attribútumaival. (X.) De nem csupán ezekkel. Az ő ember elméje nemcsak vallásos, de tudományos is volt, a maga módja szerint; s a totemismus intézménye létrehozta az evolúció ideáját, a primitív emberiség azt híven, hogy — állat és növény — totemjeiből vette származását. És így e kettős forrásból eredve, a primitív tisztaságú Bajame, Mungan-ngaur stb. atyja volt az emberiségnek mint „Alkotó“, de atyja volt — a klasszikus mythológiából véve példát — mint Zeüs, az istenek atyja, ama szerelmi viszonyok folytán is, a melyeket totem-alakjaiban. minők kigyó, hattyú, bika stb., szőtt földi nőkkel. S ekként alacsony, sőt erkölestelen tulajdonságok is halmozódtak lassanként a fő isten körül, de sőt a hivek tiszteletének piederstáljáról lecsúszván, alakja elhalványult, az ősök tiszteletével szemben háttérbe szorult, s néhol egészen feledésbe merült (XIV. XV. f.). Mindez egészen egyezik az evolúció princípiumaival, a mely szerint az arravalónak fennmaradása úgy értendő — magyarázza Lang — hogy nem az ideálisan vagy etikailag legarravalóbb, hanem a környezetéhez legjobban alkalmazkodni tudó tartja meg további lételét.

Tegyük föl p. o., hogy a fejlett istenfogalom s az ősök lelkeiben való hit az ausztráliai benszülöttek közt egyaránt megvolt; természetes, hogy e kettő megvívja vala küzdelmét egymással a létért s rendes körülmények közt az ősök tisztelete

elnyomja a fővalóságban való hitet. Mert az elhunyt ősnek lelke megbékíthető avagy megvesztegethető étel, ital s egyéb ajándékokkal. Darumulun, Bundzsil s Mungan-ngaur ellenben efféléket nem kívánnak, sőt nem is fogadnak kedvesen. Az elköltözött előd, magától érthető, hogy a maga törzsének javát viseli szíven, a többi nemzetségek iránt pedig, kikkel való harcban telt el élete, nem mutat jóakaratot. Még a fuegiánok „nagy istene“ bűnül rózza föl az idegennek vagy az ellenségnek megölését is, s némely ausztráliai törzsek sok olyan vétkes cselekményt, melynek az ó-kori görögök közt védőistene volt, aljas dolognak tartanak s a fővalóság nevében ily szellemben nevelik gyermekeiket is. Hogy ezen istenek közül melyiket könnyebb szolgálni — kitalálhatjuk, s az is világos lehet előttünk, hogy ebben az egyenlőtlen versenyben rendszerint az erkölcsös életet kívánó istenségbe vetett hit húzza a rövidebbet.

De mégsem mindig. A társadalmi viszonyok néha az ellenkező irányban hatnak. A primitív emberiség ugyanis nomádéletű s Herbert Spencerrel szólván: „a nomádélet szokásai nem kedvezőek a lélekelmélet evolúciójára.“; ebben rejlik tehát az ok, hogy alacsony műveltségű népek közt a „nagy isten“ hite fennmaradhatott. T. i. a nomádélet kedvezőtlen levén az ősök tiszteletének kifejlődésére, ennél fogva a fővalóságba vetett hitnek szabad tere nyílt. Ha azonban állandóan letelepülnek az emberek, ez által az állandó temetkezési helyek jegeczesedési és összetartási középpontjául szolgálnak az ősök tiszteletének, sőt a localis habitatio megiehet, hogy localis istenné zsugorítja össze a mindenütt jelen való lényt. Míg állandó otthont nem épít magának az ember, istenének sincs localis hajléka. Darumulun kézzel csinált templomokban nem lakik. Idők folytán azonban eltűnik a hivek tudatában az ősök lelkei s a „nagy isten“ közt lévő különbség s ezt is szolgálják áldozatokkal és engesztelő ajándékokkal.

Lang e teoriáját Izrael vallására alkalmazván (XVI. f.) ekkép érvel: Ha föl nem tesszük, hogy Izrael népe alacsonyabb színvonalon állott a busmanok, pawni- s feketelábú indiánok, Andaman szigeti lakosok s ausztráliai benszülöttek mai műveltségi állapotánál, akkor föl kell tételeznünk, hogy „Izraelnek tudnia kellett bármily homályfödté, de százados tradícióival egy fővalóság felől,“ a ki esetleg a világ alkotója és igazgatója lévén, ilyenül fogadták el az összes törzsek“ (284.). Jahve lehetett ez, a kinek tisztelete azonban egy időre háttérbe szorult. E magasabb istenfogalmat aztán később „egy genius vezérszellemé életre kelthette; de még aránylag későn is látjuk a küzdelmet, a mint a próféták igyekeznek Jahve tiszteletét visszavinni arra a fokra, a melyen áll az áldozatokkal meg nem engesztelhető avagy vesztegethető Dendide-é, Ahone-é vagy Bundzsélé (282., 287. ll.); mígnem a prófétáknak történetileg páratlan geniusza segélyével

mindinkább tisztulván s egyetemesebb jelleget vévén a vallásos képzetek, — Izrael vallása, a mi Urunk Jézus Kr. által, lett a világnak világhossága.

Magunk részéről nem kedvelvén az „elmélet gyártásokat“, nem kívánunk súlyt fektetni arra, szerencsés-e vagy sem Lang kísérlete, hogy Izrael vallására alkalmazza új teoriáját. Egyéb-ként is ennek meg- vagy meg nem állható volta nem a zsidó valásnak tényein, hanem primitiv műveltségű vad néptörzsek ama hitképzetein alapul, hogy nekik vannak „fővalóságaik“, „nagy isteneik“, kiket alkotónak, atyának stb. neveznek s kiket ethikai tulajdonokkal bíróknak képzelnek. S bár tagadhatatlan, hogy ezeken kívül más isteneket is tisztelnek a hívek és hogy Darumulun, Bundzsil stb. erkölcsileg nem feddhetlen istenalakok, sőt „gyakorta rosszakaratú“ és „vétkező lények“, úgy szintén, hogy Bundzsil némében állatokkal van összevegyülve s Mungan-ngaur parancsainak ^{2,5} része is a totem institutióra és ritualéra vonatkozik: de azért még sem jogosult azt állítani, hogy azok eredetileg ama törzsek totemjei lehettek, a melyek most őket istenekül imádják. Mert ez idő szerint kétségtelennek látszik, hogy az ausztráliai benszülöttek totemjeiket nem tarták isteneknek s Waitz is azt tanítja, hogy ezek körében ismeretlen az ősök tisztelete.

Ennélfogva Lang jogosan állithatta, hogy a primitiv ember nek nem szükségkép kell a felsőbb hatalmat többnek s nem egynek képzelnie; hogy nem logikai szükségszerűség az isteneszmét a lélek képzetéből származottnak tekinteni; de sőt több oldalról igazolta, hogy a primitiv népeknek vannak nagy isteneik s pl. az ausztráliai benszülöttek közt az istenfogalomra nézve Mungan-ngaurt stb. illeti meg az idői elsőség is, és végül, hogy az ősök lelkei s a természeti erők istenvoltukat — némely vadnéptörzsek közt legalább — a fővalósággal történt „contaminatio“ által nyerték.

S ha talán e tételek igazságát az újabb meg újabb anthropologiai kutatások egy vagy más tekintetben meggyöngítenék, avagy teljesen lerontanák is, bár az eddigiek inkább ezek támogatására szolgálnak: Lang minden bizonynyal hasznos szolgáltatott tett a vallástudománynak, hogy megkísérelte eredetét és kezdeteit új szempontból vizsgálni s a Tylor-féle elmélet régi, megtaposott útjáról új ösvényre irányítani az elmélet, a melyen újabb, kevésbé vagy egyáltalán nem ismert, avagy eddig tudományosan meg nem vizsgált tények s ezekből vonható új igazságok kínálkozhatnak a fáradalmaktól vissza nem riadó kutatónak.

Miklós Géza.

ev. ref. lelkész.